

UOT: 821.22

Elnurə Babayeva,

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: elnure1430@gmail.com*

ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN “RİSALEYİ - ƏRUZ” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TEKSTOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN FİLOLOJİ AMİLLƏRƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *Əbdürrəhman Cami, əruz, poeziya, metrik, qəzəl, şeir janrı.*

Təbii ki, hər bir əsərin tərcüməsinin keyfiyyəti onun məzmununun orijinala yaxınlığının dərəcəsi ilə ölçülür. Bu zaman əsərin digər xüsusiyyətləri - forma məsələləri, yəni janrı, üslubu, poetikliyi, elmiliyi, mətnşünaslıq problemləri nəzərə alınsa da, əsas diqqət məzmunun keyfiyyətinə verilir. Başqa şəkildə desək, tərcümə zamanı formal xüsusiyyətlər əsasən əsərin məzmununa xidmət edir. Qeyd edək ki, bu fakt özünü Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” traktatının Cəfər Təyyar tərəfindən osmanlıcaya tərcümə olunmuş “Tərcümeyi - əruz Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərinin mətnində də göstərir. Belə ki, Cəfər Təyyarın “Tərcümeyi - əruz Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərinin mətni ilə yaxından tanış olarkən, əsərin bütün xüsusiyyətlərinin, ayrıca da mətnşünaslıq məsələlərinin tərcümənin keyfiyyətinə xidmət etməsinin şahidi oluruq. Bu mənada, Cəfər Təyyarın “Tərcümeyi - əruz Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərində hər bir detal - qrammatik izahat, şərh, tərcümə, təfsir, məal hamısı tərcüməyə xidmət edir və tərcümə ilə orijinalı bu baxımdan tutuşdurmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini meydana çıxarmaq isə tərcümənin filoloji - elmi keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Qeyd edək ki, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin eyni zamanda elmi əsər olması onun tərcüməsinin dəqiqliyinin məsuliyyətini də müəyyənləşdirir.

Cəfər Təyyar Əbdürrəhman Camidən sitat gətirərkən, yəni əsərin farsca mətninə müraciət edərkən, orada Əbdürrəhman Caminin müxtəlif rüknlər əsasında səkkiz əsl təfilə yarandığı fikrini söylədiyini desə də, Camidən misal gətirən zaman farsca mətnə fA”ilün əsl təfiləsinin adını çəkməyərək, yeddi əsl təfiləni göstərir: “Pəs dər təlife-kəlame-movzun naçar başəd əz ictimai in ərkan hasil miayəd və binae-cumleyi-əşare-ərəb və əcəm bər an əst və əruziyyan an ra (افاعيل) (əfail) və əcza və ərkan və (تفاعيل) (təfail) quyənd. Monhəsirəst behökme istiqra dər həşt əsl. (فعلون) (fə’Ulün) be təqdim vətəde-məcmu bər səbəbe - xəfif; (مفاعيلن) (məfA’İlün) be təqdim vətəde - məcmu bər do səbəbe - xəfif; (مستفعلن) (müstəf’ilün) be təqdim do səbəbe - xəfif bər vətəde - məcmu; (فاعلاتن) (fA’ilAtün) be avərdəne vətəde-məcmu dər miyane do səbəbe - xəfif; (مفاعلتن) (məfA’ələtün) be təqdim vətəde - məcmu bər fasileyi - suğra; (متفاعلن) (mutəfA’ilün) be təqdim fasileyi - suğra bər vətəde - məcmu; (مفعولات) (məfU’IAtü) be təqdim do səbəbe - xəfif bər vətəde - məfruq” [1, s.351]. Amma əruz elmindən və eyni zamanda, Əbdürrəhman Caminin Əbübəkr Zühüriddinov çapına əsaslanan “Risaleyi - əruz” əsərindən əruzun əsl təfilələri sırasında fA”ilün əsl təfiləsinin özünəməxsus yer tutduğu hamıya gün kimi aydındır. Qeyd edək ki, Cəfər Təyyar tərcümə zamanı bu nöqsanı bərpa edir. Lakin burada başqa bir məsələ də vardır ki, bu da filoloji - elmi izah tələb edir.

Belə ki, biz istər Əbdürrəhman Caminin və istərsə də Cəfər Təyyarın əsərlərini qeyd etdiyimiz yerdən bir qədər də artıq şəkildə oxusaq, orada aşağıdakı cümlələrlə tanış olarıq.

Əbdürrəhman Camidə: "Va on çi az in usul dar avzoni şeiri forsi kasirulvuqu ast, pənc beş nest: məfA"İlün, fA"ilAtün, müstəf"ilün, məf"UIAtü, fə"Ulün" [2, s.163]. Cəfər Təyyarda: "Və əvvəle - əfəil ki, bu usuldan ovzani - şeire-farsidə kəsirulvuqudur, beş olub ziyadə deyildir ki, anlər (مفاعيلن فاعلاتن مستفععلن مفعولات فعولن) məfA"İlün, fA"ilAtün, müstəf"ilün, məf"UIAtü, fə"Ulün) ləfzləridir" [1, s.352]. Gördüyümüz kimi, istər Əbdürrəhman Cami və istər Cəfər Təyyar və eyni zamanda, digər fars əruzçularının əsərlərinə nəzər salsaq, onlarda da fars əruzunda beş əsli təfilənin işləndiyi fikrinin keçdiyini görəəcəyik. Yəni fars əruzçuları əruzun ümumi əsli təfilələri sırasında fA"ilün əsli təfiləsinin işləndiyini qəbul etsələr də, fars əruzunun əsli təfilələri sırasında fA"ilün əsli təfiləsinin işləndiyini qəbul etmirlər. Bu fakt hələ üzə Şəms Qeys Razidən, yəni XIII əsrdən bu tərəfə həmişə belə qəbul olunub. Ümumiyyətlə isə, əzuşünasların fA"ilün və məf"UIAtü əsli təfilələrinə münasibətləri bir qədər başqadır. Belə ki, fA"ilün əsli təfiləsinə görə hələ Xəlil ibn Əhməd ilə VIII əsrin digər görkəmli ərəb filoloqu Əxfəş bin Məsədə arasında olan mübahisə əruzşünaslıq tarixində çox məşhurdur. Əruz elminin yaradıcısı olan Xəlil ibn Əhməd beşinci - müttəfiqə dairəsini yaradarkən fA"ilün əsli təfiləsinə görə də, bu təfilə əsasında bir bəhr-mütədarik bəhrini yaratmaq istəməmişdir. Lakin onun tələbəsinin tələbəsi, yəni Sibəveyhin tələbəsi Əxfəş bin Məsədə bu bəhri yaratmış və bununla da ərəb əruzunun bəhrlərinin sayını on altıya çatdırmışdır. Amma Xəlil ibn Əhməd və onun ənənəsini davam etdirən əruzçular bu bəhri qəbul etməmişlər. Xəlil ibn Əhmədin fikirlərinə əsaslanan Əkrəm Cəfər bu barədə yazır: "Əruzçular Xəlil ibn Əhmədin təliminə əsaslanaraq, mütəqaribin üç hərəkəli və iki sakin hərf üzərində qurulduğunu göstərirlər. Hərəkəli hərf f, ayın, l, sakinləri isə u və n-dir, bunların cəmi fə"Ulün olur. Xəlil ibn Əhməd bu beş hərflə əsli təfilədən yalnız mütəqarib bəhrini çıxarmışdır. Ondan soruşmuşlar ki, fə"Ulün-ün səbəbini niyə vətədin qabağına keçirmədin, fA"ilün etmədin və bundan əlavə başqa bir bəhr yaratmadın? Xəlil bu suala belə cavab vermişdir ki, ibtida (başlanğıc) intihadan (sondan) daha güclü olmalıdır. Bu bəhrin əsli təfiləsi bir vətədlə (fə 'U ilə) bir səbəbdən (lün-dən) artıq olmadığı üçün ibtidanı zəif etmək və mütəqaribin əksinə bir başqa bəhr çıxartmaq, tək bir səbəbi tək bir vətəddən qabağa salmaq xoşa gəlməyən bir şey olar" [3, s.318]. Beləliklə, ümumiyyətlə, əruzşünaslıqda, xüsusilə də fars əruzşünaslığında mütədarik bəhrinə münasibət bir qədər fərqli olduğu üçün, başqa sözlə desək, bu bəhr, hətta, fars əruzunda işlənsə belə, fars əruzçuları Xəlil ibn Əhmədin ənənəsinə sadıq qaldıqlarına görə, bu bəhri və bu bəhrin əsasında dayanan fA"ilün əsli təfiləsinə ciddiyyə almamışlar. Eyni zamanda, bu əsli təfilə fars əruzunda geniş şəkildə işlənmədiyini üçün ondan törəmə təfilələr də almaq istəməmişlər. Təbii ki, bu sözləri kamil və vafir bəhrlərinin əsaslarında duran müfA"ələtün və mütəfA"ilün əsli təfilələri haqqında da demək olar. Çünki vafir və kamil bəhrləri fars əruzunda işlənmədiyinə görə, bu əsli təfilələr də fars əruzunda lazım deyildirlər. Buna görə də fars əruzçuları əsli təfilələr sırasından fA"ilün, mütəfA"ilün və müfA"ələtün əsli təfilələrini çıxartdıqlarına görə, fars əruzunda işlənən əsli təfilələrin sayı beşdir. Bu mənada əruzun bu xüsusiyyətini bilən Cəfər Təyyar, əruzun əsli təfilələrindən danışarkən Əbdürrəhman Caminin də əsərinin ancaq fars əruzundan bəhs etdiyini və bir qədər aşağıda

da söhbətin ancaq fars əruzundan gedəcəyini bildiyi üçün yuxarıda fA"ilün əsli təfiləsinin üzərində o qədər də ciddi dayanmamış, bu məsələnin üzərindən öləri şəkində keçərək, rüknlər əsasında səkkiz əsli təfilənin yarandığını desə də, onların yeddisini göstərmiş, lakin öz tərcüməsində bu nöqsanı aradan qaldırmış, fA"ilün əsli təfiləsinə öz yerinə bərpa etmişdir: "Bu sürətdə kəlamə - mövzunun təlifində bu ərkanın yekdigəri ilə ictimai naçar və zəruridir. Və bu usul və qaidə ki, bu ərkanın ictimaidən hüsulə gəlmişdir və ərəb və əcəm əşarının cümlətən əsası anın üzərinə məbnidir və əhli - əruz ona (افاعيل) (əfail) və əcəzə və ərkan (وتفاعيل) və (təfail) deyirlər. Behəbul - istiqrə səkkiz əslə münhəsirdir: (1) (1) vətəde - məcmu səbəbe - xəfif üzərinə təqdim ilə (فعولن) (fə"Ulün) dür ki, (فعو) (fə"U) vətəde - məcmu, (لن) (lün) səbəbe - xəfifdir; (2) (2) səbəbe - xəfif vətəde - məcmu üzrə təqdim ilə (فاعلن) (fA"ilün) dür ki, (فا) (fa) səbəbe - xəfif, (علن) ("ilün) vətəde - məcmudur; (3) (3) vətəde - məcmu iki səbəbe - xəfif üzərinə təqdim ilə (مفاعيلن) (məfA"İlün) dür ki, (مفا) (məfA) vətəde - məcmu, (لن) (lün) və (ع) ("I) səbəbe - xəfiflərdir; (4) (4) iki səbəbe - xəfif vətəde - məcmu üzərinə təqdim ilə (مستفعلن) (mustəf"ilün) dür ki, (مس) (mus) və (تف) (təf) səbəbe - xəfiflərdir, (علن) ("ilün) vətəde - məcmudur; (5) (5) vətəde - məcmu iki səbəbe - xəfif arasına götürmək ilə (فاعلانن) (fA"ilAtün) dür ki, (فا) (fa) səbəbe - xəfif, (علا) (ila) vətəde - məcmu, (تن) (tün) səbəbe - xəfifdir; (6) (6) vətəde - məcmu fasileyi - suğra üzərinə təqdim ilə (مفاعلتن) (müfA"ələtün) dür ki, (مفا) (məfA) vətəde - məcmu, (علتن) ("ələtün) fasileyi- suğradır; (7) (7) fasileyi - suğra vətəde - məcmu üzərinə təqdim ilə (متفاعلن) (mutəfA"ilün) dür ki, (متفا) (mutəfA) fasileyi - suğra, (علن) ("ilün) vətəde - məcmudur; (8) (8) iki səbəbe - xəfif vətəde - məfruq üzərinə təqdim ilə (مفعولات) (məf"UlAtü) dür ki, (مف) (məf) və (ع) ("U) səbəbi - xəfiflərdir və (لات) (lAtü) vətəde - məfruqdır" [1, s.351].

Qeyd etdiyimiz kimi, Cəfər Təyyar Əbdürrəhman Cami mətninə sədiq qalaraq öz tərcüməsində Rudəki, Xoca İsmət Buxari və Xacə Cəmaləddin Salmanın da adlarını çəkir. Rudəki farsdilli poeziyanın yaradıcılarından biri olub, fars poeziyasında əruz vəznində yazan ilk şairlərdən sayılır. Xacə İsmətulla Buxari haqqında isə professor Tərlan Quliyev yazır: "Xoca İsmət Buxari teymurilər dövrünün şairlərindən olub, hicri 829-cu, miladi tarixlə isə 1425-ci ildə vəfat etmişdir. Şeirlərində Əmir Xosrov Dəhləvinin ənənələrini davam etdirmiş və Əmir Teymurun vəfatına qəsidə ithaf etmişdir" [4, s.145].

Beləliklə, biz istər Rudəki, istərsə də Xacə İsmətulla Buxari haqqında danışarkən, Cəfər Təyyarın heç bir təfsirinə, şərhinə, məalına rast gəlmirik. Halbuki, istər Rudəki və istərsə də Xacə İsmətulla Buxari haqqında daha geniş məlumatlar vermək olardı. Belə ki, həm Rudəki, həm də Xacə İsmətulla Buxari əruzvəznli fars poeziyası tarixində adi, sırası şairlər olmayıb, fars poeziyasına vəzn baxımından yeni qəlblər, məlum bəhrlərə yeni növlər əlavə etmiş şairlərdir. Məsələn, ən azından hələ Əmir Əlişir Nəvai XV əsrin sonlarında "Mizanül - övzan" əsərində rəməl bəhrində on altı təfilə əsasında yazılmış ekspremental şeirlərdən, nümunələrdən danışarkən, Pur Bəha adlı digər bir şair ilə bərabər, Xacə İsmətulla Buxarinin də adını çəkir. Deməli, Xacə İsmətulla Buxari hələ öz dövründə ekspremental şeirlər yazmaqda məşhur olmuş, nəinki mütədarik bəhrində, hətta, rəməl bəhrində də eksprementlər etmişdir." Dairəyə daxil olan bəhrlər qurtarsa da, yeni Əcəm şairlərinin dedikləri və bu zamanda yaranan, heç bir əruza daxil olmayan, amma əslində əruz bəhrlərinə aid edilən bir neçə vəzn var ki, onlardan da danışmaq yerinə düşər. O cümlədən, biri rəməli - məxbundur ki, hər misrası səkkiz rükndən ibarətdir. Beyti 16 olur. Xoca İsmət Buxari və Pur Bəha demişlər, bu üsulla:

Qamətü zülfü gözü qaşu üzərü xətü xali,
Ləbinqdür ki, alarçə imaz, ey şuxi-sitəmkər.
fA"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün
fə"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün

Sərv ilə sünbülü nərgis yənqi ayü kuyaşü səbzəi-
cənnət kureyi-nafəvü gülbərq əra şəkkər.
fA"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün
fə"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün fə"ilAtün "[4, s.83]

Əmir Əlişir Nəvainin mətnindən, eyni zamanda, o da məlum olur ki, bu şairlər ancaq fars dilində yazıb və ancaq bu dildə eksprementlər aparmamış, bu işi türk dillərində və türk əruzunda da görmüşlər.

Bu sözləri istər Əbdürrəhman Caminin və istərsə də Cəfər Təyyarın əsərlərində adı çəkilən XIV əsrdə yaşayıb - yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi Xacə Cəmaləddin Salman Savəci (1300 -1377) haqqında da demək olar. Belə ki, istər Əbdürrəhman Cami, istərsə də Cəfər Təyyar yalnız kamil bəhrindən danışarkən Salman Savəcinin kamil bəhrində səkkiz təfiləli qəlibdə gözəl şeirlər yazdığını söyləyirlər. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə hələ Əbdürrəhman Caminin özü Salman Savəcini "gözəl və müvəffəqiyyətli söz söyləyən şair kimi qiymətləndirmişdir". Bu məqamda Salman Savəcinin orta əsrlər Şərqində məşhur şair olması üzərində çox dayanmadan, onun Əbdürrəhman Caminin diqqətini çəkməsi barədə bir neçə kəlmə söyləmək yerinə düşər. Beləliklə, onu demək olar ki, kamil bəhri və ümumiyyətlə, əruzun ilk beş bəhri, başqa sözlə desək, Xəlil ibn Əhmədün birinci və ikinci dairələrinə - müxtəlifə və mötəlifə dairələrinə daxil olan təvil, mədid, bəsit, vafir və kamil bəhrləri sırf ərəb əruzuna məxsus bəhrlərdir. Yəni bu bəhrlərdə fars və türkdilli şairlər şeir yazsalar da, öz əsərlərini çox az şəkildə və çətinliklə qələmə almışlar. Doğrudur, fars və türk dillərində yazıb-yaradan əksər şairlər bu bəhrlərdə öz qələmlərini sınaşsalar da, hər halda bu bəhrlər bu xalqların poeziyasında kütləvi xarakter almamışdır. Bu mənada, bu bəhrlərdə yazıb - yaratmaq fars və türkdilli şairlərdən xüsusi bacarıq və istedad tələb edir. Bu mənada, bütövlükdə ərəb poeziyasında altıtəfiləli şəkildə olan bu bəhrin fars poeziyasında Xacə Cəmaləddin Salman tərəfindən səkkiztəfiləli şəkildə işlənməsi xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bunu da hələ XV əsrdə Əbdürrəhman Cami duymuş, öz əsərində qeyd etmişdir.

İstər Əbdürrəhman Caminin və istərsə də Cəfər Təyyarın mətnlərini müşahidə edən zaman nəzəri mətnin üstünlüyü açıq - aşkar özünü biruzə verir. Belə ki, müəlliflərin hər ikisi əruzun nəzəri əsaslarının və əruzvəznlı poeziyanın inkişafında mühüm rol oynamış görkəmli şəxsiyyətləri tanışsalar və onların yaradıcılıqlarına dərinlən bələd olsalar da, öz əsərlərində onlar haqqında geniş şəkildə söhbət açmamış, ümumiyyətlə əsərlərini bu istiqamətdə, şəxsiyyətlər üzərində qurmamış, təkcə nəzəri məsələləri izah etməklə kifayətlənmişlər. Bu mənada, Cəfər Təyyarın da söhbət açaraq Əbdürrəhman Camidən daha geniş şəkildə izah etdiyi mövzulardan biri də böyük fasilədir. Məlumdur ki, müstəfilün əsli təfiləsindən xəbn və təyy zihafı vasitəsilə alınan fə"ilətün törəmə təfiləsinə fasileyi - kubra deyilir. Lakin əruzşünaslıq tarixinə nəzər salaraq, bu məsələ ilə bir qədər dərinlən maraqlansaq, maraqlı izahlarla rastlaşmış olarıq. Belə ki, Əkrəm Cəfər böyük fasilədən danışarkən söyləyir: "... Əruzun əsli təfilələrində bu cüzə aid misal yox-

dur. Yəni bu təfilələr arasında eləsi yoxdur ki, onun quruluşunda bir-birini izləyən üç açıq və sonunda da bir qapalı heca olsun" [3, s.66]. Daha sonra o, bu təfilənin əsl təfilədən alınma yollarından danışarkən yazır: "Xəbl. Sözü lüğəti mənası əl - ayağı kəsmək, şikəst etmək deməkdir. Terminoloji mənada qıyası müstəf'ilün və məf'UIAtü təfilələrini fə'ilətün və fə'ilAtü təfilələrinə döndərməkdir; əruz dili ilə desək, xəbl - xəbn və təyy zihafı vasitəsilə müstəf'ilün əsl təfiləsini fə'ilətün düzəltmə təfiləsinə, məf'UIAtü əsl təfiləsini isə fə'ilAtü düzəltmə təfiləsinə çevirməkdir. Belə ki, xəbn zihafı ilə əsl təfilələrin ikinci hərfləri, təyy zihafı ilə dördüncü hərfləri atılır, müstəfilün dönüb mütə'ilün, məf'UIAtü-də mə'ülAtü olur, sonra bunlar hərəsi öz vəznində fə'ilətün və fə'ilAtü təfilələri ilə əvəz edilir. Beləliklə, müstəf'ilün və məf'UIAtü əsl təfilələrindən əmələ gələn fə'ilətün və fə'ilAtü düzəltmə təfilələrinə məxbul (şikəst) deyilir. Bu zihafı əsl təfilələrin hər iki səbəbi qırıldığı üçün bu təfilələri şikəst edilmiş bənzədirlər. Bu ərəb zihafıdır. Fars əruzçuları çox vaxt bunun təfilələrinə məxbul deyil, məxbuni - mətviyy deyirlər" [3, s.94]. Fikrimizi davam etdirərək onları da söyləmək olar ki, Əkrəm Cəfərin qeydinə görə əslində bu törəmə təfilə ərəb əruzunda da bir o qədər geniş şəkildə yayılmamış (yuxarıda, Əkrəm Cəfərdə söhbət iki əsl və iki törəmə təfilədən getsə də, təbii ki, biz müstəf'ilün əsl təfiləsi və onun böyük fasiləyə nümunə olan fə'ilətün törəmə təfiləsini nəzərdə tuturuq- E.B.), yalnız bəsit və rəcəz bəhrlərinin bir neçə növündə işlənməklə kifayətlənmişdir [3, s.179 və s.222]. Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə yekun vurarkən, onu qeyd etmək olar ki, təbii ki, bu deyilənlərin hamısını gözəl bir əruzşünas olmaq etibarilə Cəfər Təyyar da bilmişdir. Lakin o, bu məsələyə həm toxunmuş və həm də toxunmamışdır. Yəni o, fasileyi - kubranın əslində nə olduğunu gözəl bilmiş, onun varlığını öz əsərində qeyd etmiş, lakin məsələni çox uzatmağı lazım bilmədiyindən, bu törəmə təfiləyə Əkrəm Cəfər kimi geniş şərh verməmişdir.

Zihafı gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, qeyd etdiyimiz kimi, Əbdürrəhman Cami ancaq fars zihaflarından danışmış və onların şərhini vermişdir. Zihafıdan bəhs edən zaman isə bu şərhilə kifayətlənmək mümkün olmadığına görə, Cəfər Təyyar qısa şəkildə yalnız ərəb əruzunda və eyni zamanda, həm ərəb, həm fars əruzunda işlənen zihafı da göstərmişdir. Ümumiyyətlə, zihafı bəhsi olduqca mürəkkəb bəhs olduğuna görə zihafı sayı, onların mahiyyəti müxtəlif əruzçularda müxtəlif şəkildədir. Bu baxımdan, Cəfər Təyyarın şərhı də istisna deyildir. Cəfər Təyyarın zihafı haqqında dediyi fikirləri də müxtəlif yönərdən, yəni müxtəlif müəlliflərə görə təhlil etsək, onda olduqca müxtəlif və çoxsaylı nəticələr əldə edərik ki, bu da məsələni daha da mürəkkəbləşdirməyə gətirib çıxarar. Bu mənada, biz Cəfər Təyyarın fikirlərini əruzşünaslıq elminin zihafı bəhsi haqqında olan son nailiyyəti - görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfərin "Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı" adlı fundametal monoqrafiyasında olan zihafı bəhsi və professor Tərən Quliyevin "Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi" adlı əsərində yer tutan yenə də zihafı bəhsi ilə tutuşdurmağı lazım bilirik.

Belə ki, Cəfər Təyyar zihafıdan danışarkən, ilk növbədə onları illət adlandırır. Qeyd edək ki, illət termini əslində zihafı terminini tam şəkildə əhatə etmir və əruzçular öz əsərlərində ara - sıra illət terminindən istifadə etsələr də, daha çox zihafı termininə üstünlük verirlər. Bu baxımdan Əkrəm Cəfərin zihafı və illət terminləri haqqında olan fikirləri bu məsələyə aydınlıq gətirmiş olur. Bu məsələ nə qədər mübahisəli olsa da, hər halda problemləri və nəticəsi aşağıdakı şəkildədir: "Zihafı və illət əsl təfilələrin vəzn və quruluş-

ça dəyişilməsi, onların düzəltmə təfilələr şəklinə keçməsidir. Bu dəyişilmə müxtəlif şəkillərdə olur. Ya əsli təfilədən müəyyən hərf və ya hərflər çıxarılaraq həcmi kiçildilir, ... ya da əsli təfiləyə müəyyən hərf və ya hərflər artırılaraq, həcmi böyüdülmür... Əsli təfilələr tərkiblərinə görə üç qrupa bölünür: birinci qrup bir yüngül səbəblə bir vətəddən əmələ gəlir... ikinci qrup iki yüngül səbəblə bir vətəddən düzəlir... üçüncü qrup isə bir yüngül və bir ağır səbəblə bir vətəddən... ibarətdir. Əruzşünasların çoxunun dediyi kimi, dəyişilmə əsli təfilənin səbəbi qismində olsa buna zihaf... vətədi qismində olarsa buna illət deyilir.. Bəzi əruzçular, o cümlədən, Vəhid Təbrizi əsli təfilələrin hər növ dəyişilməsinə düzgün olaraq, yalnız zihaf adı vermişlər" [3, s.70-73]. Bu mənada, əgər biz Əbdürrəhman Caminin əsərinə nəzər salsaq, orada illət termininə rast gəlməyəcəyik. Əbdürrəhman Cami öz əsərində yalnız və yalnız zihaf terminindən istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, Cəfər Təyyar da zihafıdan danışarkən bütün sonrakı məqamlarda ancaq zihaf terminindən istifadə edir. Lakin, girişdə onun illət terminindən bircə dəfə istifadə etməsi bizə elə gəlir ki, onun bu terminə şərh verməsə də, hər halda, oxucuları illət termini ilə də tanış etmək istəyindən irəli gəlmişdir.

Əkrəm Cəfərin apardığı tədqiqlərə görə bütövlükdə əruz elmində əlli zihaf mövcuddur [3, s.100]. Amma hələ Xəlil ibn Əhməd və başqa əruzçular ancaq ərəb əruzuna otuz dörd zihaf aid etmişlər. Bu barədə professor Tərən Quliyev yazır: "Ərəb əruzşünaslarına görə ərəb əruzunda, ərəb şeirində olan zihafın sayı 34-36 arasında gəzişir. Lakin, demək olar ki, Xəlilə və əksər əruzçulara görə ərəb əruzunda olan zihafın sayı əsasən, 34-dür. ... Xətib Təbrizidə də 34 zihaf vardır [5, s.81]. Əkrəm Cəfər isə bu barədə yazır ki, "Qədim filoloqlardan "Əruzül - Əndəlusi" adlı məşhur əsərin müəllifi Əbu Abdulla Məhəmməd Əndəlusi, yaxud, Əbil - Cəyş Ənsarinin (vəfatı 1229) əruzunda 34 zihaf görürük... Əllameyi-Səkkaki adı ilə şöhrətlənmiş Sicarəddin Səkkakinin (1160-1229) "Miftahül-ülum" (Elmlərin açarı) adlı məşhur əsərinin əruz bəhsində izah edilən 32 zihaf vardır. Əndəlusunin əruzunda olduğu kimi, burada xərb və təsbiğ yoxdur. Lakin, sonra təqti maddəsində xərb, daha sonra müsəbğ də göstərilmişdir. Deməli, Səkkakinin əruzunda da 34 zihaf vardır" [3, s.74-75]. "Nəsirəddin Tusidə isə yenidən 34 zihaf görürük" [5, s.82]. Beləliklə, professor Tərən Quliyevə görə yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırsaq, ərəb əruzçularına görə ərəb əruzunda mövcud olan əsas 34 zihaf aşağıdakılardır: xəbn, izmar, vəqs, təyy, qəbz, əsb, əql, kəff, həzf, qətf, qəsr, qət, bətr, əhəz, salm, vəqf, kəşf, xəbl, cəzl, nəqs, şəkl, izal, isbağ, tərfil, səlm, sərm, əzb, qəsm, xərm, xərb, şətər, əqs, cəm, təşis [5, s.82].

Fars əruzçularına gəldikdə isə, onların istər ərəb zihaflarına, istər fars və istərsə də hər iki xalqın əruzlarında müştərək şəkildə işlənən zihafıların münasibətləri başqadır. Belə ki, yenə də Tərən Quliyevin apardığı tədqiqlərə əsaslanaraq Cəfər Təyyarın zihafıların münasibətinə XIII əsrin böyük əruzşünası Şəms Qeys Razi və Əbdürrəhman Caminin fikirlərinin daha yaxın olduğunu görürük. Bu mənada, professor Tərən Quliyevin adı çəkilən monoqrafiyasında bu məsələlər araşdırıldığı üçün biz bu barədə daha geniş araşdırmalar aparmırıq, onun fikirlərini fikrimizə nümunə gətirməklə kifayətlənirik: "Fars əruzçuları zihafıların haqqında da maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Belə ki, onlar fars əruzunda işlətdikləri zihafıların böyük əksəriyyətini, daha doğrusu, fars əruzunda lazım olanların hamısını ərəb əruzundan hazır şəkildə qəbul etsələr də, bir qədərini də özləri yaratmışlar. Şəms Qeys Razinin yazdığına görə, fars əruzunda işlənən ərəb zihafıların

sayı 22-dir. Lakin bunların sırasında əsl təfilələrə deyil, bütövlükdə beytə aid olan zihafı, yəni müəqibət, sədr, əcuz, müraqibət və tərəfanı çıxsaq, farsların Şəms Qeys Raziyə görə ərəblərdən alıb işlətdikləri zihafın sayının 17 olduğunu görürük” [5, s.162-163]. Gördüyümüz kimi, Cəfər Təyyarın fikri bu və ya digər mənada Şəms Qeys Razinin fikri ilə üst-üstə düşür. Qeys Razi isə fars əruzunun ən görkəmli nümayəndəsi olduğu üçün onun fikirləri əruz elmində daha mötəbər sayılır.

Fars əruzçularının fars əruzunu üçün yaratdıqları zihafın sayına gəldikdə isə professor Tərlan Quliyev Şəms Qeys Razi və Vəhid Təbriziyə əsaslanaraq, aşağıdakıları yazır: “Beləliklə, fars əruzunda işlənən zihaf bəhsinə yekun vuraraq, bunu deyə bilərik ki, fars əruzundan bəhs edən müxtəlif əsərlərdə, fars əruzunda işlənən zihafın sayı müxtəlif şəkildə göstərilir. Lakin, nəticə etibarilə bütün fars əruzçuları bu və ya digər mənada, Şəms Qeys Razi, Vəhid Təbrizinin fikirlərini təkrar etmiş, bütövlükdə fars əruzunda 35 zihafın işləndiyini, bunlardan 22-sinin ərəb əruzuna məxsus olduğunu, 13-nün isə fars əruzçularının ancaq fars əruzunu üçün yaratdıqlarını söyləmişlər.” [5, s.186-187]. Beləliklə, gördüyümüz kimi, fars əruzçularının ancaq fars əruzunu üçün yaratdıqları zihafın sayı istər Şəms Qeys Razidə və istərsə də Cəfər Təyyarda eynidir – 13. Cəfər

Təyyarla Şəms Qeys Razi arasında ixtilaf ilk baxışda fars əruzunda işlənən zihafın ümumi sayındadır. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, Şəms Qeys Razi fars əruzunda işlənən zihafın sayının 35, Cəfər Təyyar isə 30 olduğunu söyləyir. Lakin bir qədər yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Şəms Qeys Razi ərəb əruzundan hazır şəkildə alınıb fars əruzunda işlənən zihafın sayının 22 olduğunu söyləsə də, onların tərkibindən beytə aid olan 5 zihafı çıxdıqda yerdə 17 zihaf qalır ki, 13 fars zihafını da bu zihafın üstünə gəldikdə Şəms Qeys Razi ilə Cəfər Təyyarın fikirləri tamamilə eyniyyət təşkil edir. Beləliklə, gördüyümüz kimi, Cəfər Təyyar hətta əruzun ən mürəkkəb sahələrindən biri olan zihaf bəhsinə haqqında da dərin məlumatlara malik olmuş və ümumiyyətlə, əruzşünaslıq tarixini olduqca gözəl bilmişdir. Bu qeyd olunan məsələlər isə ancaq və ancaq onun əsərinin elmi dəyərinin daha da yüksəlməsinə xidmət göstərmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cəfər Təyyar zihafıdan danışarkən Əbdürrəhman Camidən fərqli olaraq, daha bir iş görmüş, zihafın lüğəvi mənasını da vermişdir. İlk baxışda bu bir qədər artıq və mənasız görünsə də, lakin zihafın mahiyyətini anlamaq baxımından olduqca dəyərlidir. Eyni zamanda, böyük əksəriyyəti xalis ərəb sözləri olan bu terminlərin mahiyyəti demək olar ki, birbaşa ərəb həyatı, ərəb məişəti ilə bağlıdır. Bu da bəzən dünya şərqşünaslığında xarici ölkə şərqşünaslarının dediyi kimi, əruz elminin əruzçular tərəfindən başqa xalqlardan iqtibas etdiklərini deyil, məhz ərəb alimlərinin özlərinin tərəfindən yaratdıqlarını göstərən sübutlardan biridir [3]. Demək olar ki, əruzdan danışan əksər mənbələrdə biz zihafın terminoloji mənaları ilə bərabər, lüğəvi mənalarına da rast gəlirik. Bu baxımdan, Əkrəm Cəfərin yuxarıda adı çəkilən əsəri də istisna deyildir. Əkrəm Cəfərin əsəri əruz elminin son nailiyyətlərindən biri olduğuna və Azərbaycan dilində qələmə alındığı üçün biz Cəfər Təyyarın zihafıya verdiyi lüğəvi mənalarla Əkrəm Cəfərin bu terminlərə verdiyi izahları tutuşdurmaq istəyirik. Belə ki, məsələn, Cəfər Təyyarda qəbz lüğəvi mənası tutmaq, xərm lüğəvi mənası bir nəsnənin dikişini söküb ayırmaq, xərb lüğəvi mənası viran eyləmək, şətərin lüğəvi mənası eyib etmək, həzfin lüğəvi mənası atmaq, qəsrin lüğəvi mənası qısa eyləməkdir və s. Əkrəm Cəfər də bu sözlərin lüğəvi mənasını izah edir. Lakin o, eyni zamanda, lüğəvi mənə ilə terminoloji mənəni

uzlaşdırmağı da uutmur. Məsələn, Əkrəm Cəfər yazır: "Qəbz. Sözü lüğəti mənası ələ almaq, tutmaqdır" [3, s.83]. "Xərm. Sözü lüğəti mənası burun pərinə deşmək və ya kəsmək deməkdir... məfA"İlün-dən əmələ gələn məf"Ulün təfiləsinə əxrəm (burunsuz) deyilir. Əsli təfilənin baş hərfi (m) burada buruna bənzədilir" [3, s.95]. "Xərb. Sözü lüğəti mənası dağıtmaq, xaraba qoymaq deməkdir. Terminoloji mənada qıyası məfA"İlün təfiləsinə məf"Ulü təfiləsinə döndərməkdir; əruz dili ilə desək, xərb - məfA"İlün əsli təfiləsinə xərm və kəff zihafı vasitəsilə məf"Ulü düzəltmə təfiləsinə çevirməkdir. Belə ki, xərm zihafı ilə əsli təfilənin ilk cüzü (mə), kəff zihafı ilə onun son hərfi (n) atılır, məfA"İlün-dən fA"İlü qalır, sonra bu öz vəznində olan məf"Ulü təfiləsi ilə əvəz edilir. Bu yolla məfA"İlün-dən əmələ gələn məf"Ulü təfiləsinə əxrəb (xarablanmış) deyilir, çünki burada əsli təfilənin həm başı, həm də ayağı kəsilib atılmışdır" [3, s.95]. "Şəter. Sözü lüğəti mənası eyb və nöqsan, gözün alt və üst qapaqlarının tərsinə çevrilməsi deməkdir. Terminoloji mənada qıyası məfA"İlün təfiləsinə fA"ilün təfiləsinə döndərməkdir; əruz dili ilə desək, şəter - xərm və qəbz zihafı vasitəsilə əsli təfilənin birinc və beşinci hərflərini, yəni mə və uzun i cüzlərini atmaqdır. Nəticədə məfA"ilün fA"ilün düzəltmə təfiləsinə çevrilir. Bu yolla məfA"İlün-dən əmələ gələn fA"ilün təfiləsinə əştər (eybəcər) deyilir. Bu zihafı məfA"İlün təfiləsinin həm vətəd, həm səbəb cüzləri, guya gözünün hər iki qapağı nöqsana düşdüyü üçün bu düzəltmə təfilə belə adlanır" [3, s.98-99]. "Həzf. Sözü lüğəti mənası atmaq, çıxarıb tullamaq deməkdir... Əruz dili ilə desək, həzf - son cüzü yüngül səbəb olan əsli təfilələrin səbəbini atmaqdır... Bu yolla ... əmələ gələn fə"əl, fə"Ulün və fA"ilün düzəltmə təfilələrinə məhzuf (atılmış) deyilir. Çünki bunların sonundan yüngül səbəbləri atılmışdır" [3, s.96]. "Qəsr. Sözü lüğəti mənası qısaltmaq, gödəltməkdir... Bu yolla fə"Ulün məfA"İlün, fA"ilAtün, fA"i-lA-tün müs-təf"i-lün əsli təfilələrindən əmələ gələn fə"Ul, məfA"İl, fA"ilAn, məf"Ulün düzəltmə təfilələrinə məqsur (qısaltdılmış) deyilir. Çünki bunların hərəsindən bir heca atılmışdır" [3, s.84].

Beləliklə, zihafın lüğəvi mənaları hər iki alimdə demək olar ki, eynidir. Sözsüz ki, bu fikirləri digər zihafın haqqında da demək olar. Lakin biz sadəcə otuz zihafdən cəmi altı zihafın lüğəvi mənasını fikrimizə nümunə gətirməklə kifayətlənirik.

Eyni zamanda, zihafın haqqında danışarkən, gördüyümüz kimi, zihafın vasitəsilə əsli təfilələrdən alınan törəmə təfilələrin alınma yolları da təqribən hər iki alimdə eynidir. Belə ki, zihafın bəhsinin ən mürəkkəb zihafından olan təşis zihafı haqqında da bu fikri demək olar. Cəfər Təyyarın təşis zihafı haqqında dediyi fikirlərə nəzər salsaq, onun da bu zihaf haqqında Əkrəm Cəfərin bildiklərini bilmiş olduğunu söyləyə bilərik. Lakin Cəfər Təyyar burada da öz prinsipinə sadıq qalmış, bu zihaf haqqında fikirlərini mətləbi çox uzatmamaq şərti ilə söyləmişdir. Belə ki, biz bu zihaf haqqında hər iki alimin mülahizələrini tutuşdurduqda müddəalarımızı asanlıqla sübut edə bilərik. Cəfər Təyyar yazır: "Yeddinci təşisdir ki, fA"Atün və ya fAlAtün qalmaq üzrə fA"ilAtün cüzi vətədinin iki mutəhərrikindən birini isqatdır. Məf"Ulün ləfzini anın məhəllinə vəz edərlər. Və təfil vəznində təşis lüğətdə qarışdırmaq, pərakəndə eyləmək mənasındadır" [1, s.357-358]. Əkrəm Cəfərin isə bu zihaf haqqında olan fikirləri aşağıdakı şəkildədir: "Sözü lüğəti mənası pərakəndə etmək, dolaşdırmaq deməkdir. Terminoloji mənada qıyası fA"ilAtün təfiləsinə məf"Ulü təfiləsinə döndərməkdir. Əruz dili ilə desək, təş"is fA"ilAtün əsli təfiləsinin yanaşı vətədindən ("ilA-dan) bir hərəkəli hərfi atmaqdır ki, nəticədə fA"ilAtün ya fA"Atün, ya fA"lAtün olur. Sonra bu öz vəznində olan məf"Ulün düzəltmə təfiləsi ilə

Cəfər Təyyarın toxunduğu, Əbdürrəhman Camiyə nisbətən daha geniş şəkildə izah etdiyi məsələlərdən biri də təqti məsələsidir. Məlumdur ki, təqti şeiri vəznə görə bölmək, başqa sözlə desək, şeirin vəznə, qəlibə nə qədər uyğun gəlib-gəlmədiyini aydınlaşdırmaq deməkdir. Bu isə yazılışı və oxunuşları arasında böyük fərqlər olan ərəb-fars dillərində şeirin vəznini təyin edən zaman myxtəlif problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Çünki şeirin vəzninin təyini zamanı təhlilə yazılan şeir deyil, tələffüz olunan şeir cəlb edilir. Şeirin vəzni təyin edilən zaman isə bu xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu mənada, ötən bölmədə Cəfər Təyyardan gətirdiyimiz iki sitata diqqətlə nəzər salsaq, Cəfər Təyyarın təqtinin bu iki xüsusiyyətini Camidən daha geniş şəkildə izah etdiyini görürük. Belə ki onun hərəkələr haqqında dediyi **“Bu surətdə tətbique-murad olunduqda, hərəkə hərəkəyə mutabiq gəlmək lazımdır: zəmmə zəmməyə, fəthə fəthəyə, kəsərə kəsərəyə degildir. Zira kəsərə zəmməyə, zəmmə fəthəyə muqabil ola bilir”** və qoşa hərflər haqqında dediyi **“qədd kəlməsinin təşdidindən hasil olan dal ilə afət kəlməsinin həmməsini işbaindən zühur eden əlif hər nə qədər kitabətdə yox isə də, tələffüz oldunduqda təqtiyə məhsob edilir...”** fikirlərinə nəzər salsaq, şeirin vəznini təyin edən zaman bunları bilməyin nə qədər əhəmiyyətli olduğu bir daha aydınlaşar.

Təbii ki, Caminin kiçik həcmli əsərində özünəməxsus yer tutan təqti bəhsi haqqında daha geniş şəkildə danışmış, Cəfər Təyyarın məal zamanı bu bölməyə etdiyi əlavələr – izahlar, dəqiqləşdirmələr barədə daha geniş şəkildə söhbət açmaq olar. Lakin bizə elə gəlir ki, Cəfər Təyyarın gördüyü işin mahiyyətini dərk etdikdən sonra bu iki izahla da kifayətlənmək mümkündür...

Camidə də qısa şəkildə yer tutan və Cəfər Təyyarın da olduqca qısa şəkildə münasibət bildirdiyi məsələlərdən biri də beytin xüsusiyyətləri ilə bağlı olan məsələlərdir. Belə ki, Cəfər Təyyar beytin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Camidən fərqli olaraq yalnız məczu və məştur beytlər haqqında bir qədər geniş şəkildə bəhs etmişdir. Bu məsələlər isə əruzşünaslıqda kifayət qədər öyrənilmişdir. Məsələn, elə təkcə professor Tərhan Quliyevin bu barədə yazdıqlarına nəzər salsaq, dediklərimizə aydınlıq gətirə bilərik: “Beytin vəznə bağlı daxili sturkturu və həcmi ilə əlaqədar xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məsələn, ərəb əruzçuları beytin birinci misrasının birinci təfiləsinə sədr, sonuncu təfiləsinə əruz, ikinci misranın birinci təfiləsinə ibtida, sonuncu təfiləsinə isə zərb demişlər. Sədr və əruz ibtida və zərb arasında qalan təfilələr isə ərəb əruzçularına görə həşvdır. Daha sonra ərəb əruzçuları aralarında olan bəzi terminoloji ixtilaflara baxmayaraq, əruz və zərbləri zihafsız olan beyti səhih, həşvləri zihafa uğramayan beyti salim, dairəyə uyğun gələn beyti tamm, dairələrə uyğun gələn lakin bəzi təfilələri zihafa uğrayan beyti isə vafi adlandırmışlar.

Ərəb ərüzünün həcmə ilə ilgili xüsusiyyətləri isə qəliblərin həcm baxımından dairələrə, ideal qəliblərə nə dərəcədə uyğun gəlib- gəlməmələri ilə bağlıdır. Belə ki, ərəb əruzçuları ideal qəlibə nisbətən poeziyada işlənərkən iki təfiləsi düşmüş qəlibə məczu, yarısı ixtisar edilmiş qəlibə məştur, iki təfiləsi qalan qəlibə isə mənhuk demişlər” [5, s.38-39]. Beytin həcmə bağlı xüsusiyyətləri ilə əlaqədar Əkrəm Cəfərin də fikirləri maraqlıdır. Belə ki, o, bu xüsusiyyətlərdən danışarkən yazır: “Bu terminlərin (söhbət məczu, məştur, mənhuk terminlərindən gedir.- E.B.) bir qismi beyt rüknlərinin artıq-əskikliyi, beytin həcmi bildirir. Bunlar: cədd-məcdü, şərt-məştur, nəhk-mənhukdur. Əsli bəhrədə səkkiz bölümlü olub, son bölümləri düşürülmüş beytə məczu deyilir. Məsələn, ərəb ərüzünə məxsus bəsit bəhrinin beyti əsli vəzninə görə iki dəfə müstəfilün fA”ilün müstəfilün fA”ilündür. Bundan

son bölümlər (fA"ilünlər) atılarda vəzn iki dəfə müstəfilün fA"ilün müstəfilün şəklinə girir, buna bəsit bəhrinin məczu beyti deyilir" [3, s.78]. Beləliklə, gördüyümüz kimi, beytin həcmə bağlı xüsusiyyətlərinə Cəfər Təyyar da toxunmuş, lakin bu məsələlərdən özünə lazım olan qədər bəhs etmişdir.

Təbii ki, bir neçə dəfə də qeyd etdiyimiz kimi, əruz elminin son halqası bəhrlər səviyyəsidir. Həqiqətən də, Cəfər Təyyar bəhrlərdən geniş şəkildə danışıq, onu Əbdürrəhman Camidən daha geniş şəkildə izah etmişdir. Amma Cəfər Təyyarın verdiyi məlumatları digər alimlərin məlumatları ilə tutuşdurduqda, bəzi məsələlər barədə daha da geniş, daha da ətraflı danışmağın mümkün olduğu meydana çıxır. Yəqin ki, Cəfər Təyyar öz əsərində izaha, şərhə, məalə daha çox üstünlük verməyi məqbul saymış, mübahisəli məsələlərdən bir qədər qaçmağa çalışmışdır. Məsələn, ötən bölmədə həzəc bəhrinin növlərindən danışarkən, biz onun bu növlərin sayının Əbdürrəhman Cami olduğu kimi, onda da 28 olduğunu görürük. Lakin fars əruzşünaslıq tarixini vərəqlədikcə həzəc bəhrinin növlərinin sayının müxtəlif mənbələrdə müxtəlif olduğu məlum olur. Təbii ki, bu məqamda bu barədə daha geniş danışmaq olardı. Hər halda, əslində Cəfər Təyyar düzgün yolla getmiş, öz şərhində, məalında, tərcüməsində Əbdürrəhman Caminin yazdığı, sadəcə olaraq sayını göstərmədiyi həzəc bəhrinin növlərinin sayını göstərmişdir. Lakin həzəc bəhrinin növləri haqqında bütün fars mənbələrini ümumiləşdirən Əkrəm Cəfərdə biz bu haqda daha geniş məlumat alırıq: "Fars əruzunda həzəc bəhri daha çox inkişaf etmiş və geniş yayılmışdır. Onda bu bəhr növlərinin rəngarəngliyi cəhətdən daha zəngindir. Fars əruzunda həzəcin növləri on üç təfilə üzərində qurulmuşdur... Bunlar vasitəsilə müxtəlif əruzçuların müxtəlif sayda göstərdikləri fars əruzunu həzəcinin bütün növləri yaradılmışdır. Bunların sayı bir sıra əruzçularda on dördlə qırx bir arasındadır. Məsələn, Qeys Razi fars əruzunun həzəcində aktivli-passivli qırx bir növ, Nəsirəddin Tusi - otuz dörd, Seyfi Nişaburi - on doqquz, Vəhid Təbrizi - on dörd, Əbdülnefə - iyirmi yeddi növ göstərirlər" [3, s.195].

Sözsüz ki, belə izahları və fərqli rəqəmləri biz digər bəhrlər haqqında da söyləyə bilərik. Belə ki, rəcəz bəhrinin növlərinin sayı Cami və Cəfər Təyyarda on beş olduğu halda Qeys Razidə iyirmi bir, Vəhid Təbrizidə yeddi, Nəsir Tusidə qırx dörd, Əbdülnefədə on dörd [3, s.223], rəməl bəhrinin növlərinin sayı Cami və Cəfər Təyyarda on dörd olduğu halda Qeys Razidə iyirmi üç, Nəsirəddin Tusidə otuz dörd, [3, s.240], səri bəhrinin növlərinin sayı Cami və Cəfər Təyyarda altı olduğu halda Qeys Razi yeddi, Nəsirəddin Tusidə on, Vəhid Təbrizi iki, Əbdülnefə altıdır və s. [3, s.253-254] Beləliklə, gördüyümüz kimi, Cəfər Təyyar Əbdürrəhman Camiyə şərh yazarkən Caminin qeyd etmədiklərini öz əsərində qeyd etmiş, lakin fars əruzşünaslığında olan müxtəlif fikirlərə toxunmadan, məsələyə bir nöqtəyi - nəzərdən baxmağı daha üstün saymışdır.

Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, Cəfər Təyyarın əsərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri burada Əbdürrəhman Cami tərəfindən verilən bütün beytlərin, nümunələrin göstərilən qəliblər üzrə təqti edilməsidir. Məsələn, Əbdürrəhman Cami həzəc bəhrinin birinci növündən danışarkən yazır: "...Bəhre - həzəcə - müsəmməne -salim

چورويت هر كزم نقشى بخاطر در نمی آید
مرا خود جز تو در خاطر کسی دیگر نمی آید

**çə ruyət hər gezəm nəqşi bexatir dər nəmi ayəd
məra xod coz to dər xəter kəsi digər nəmi ayəd
məfA"İlün məfA"İlün məfA"İlün məfA"İlün " " " " " "**

Vəssalam. Əbdürrəhman Camidə biz bundan artıq bir şey görmürük. Lakin Cəfər Təyyar **bəhlər bəhsində bu beyti şərh və qrammatik baxımdan izah etməklə bərabər, eyni** zamanda, təqti də edir. Təqti isə artıq bir dəfə qeyd etdiyimiz kimi, beytin vəzn baxımından qəlibə nə qədər uyğun gəlib - gəlmədiyini, başqa sözlə desək, şeirin vəzn baxımından nə qədər dəqiq olub - olmadığını üzə çıxaran, beytin düzgün oxunuşunu, onun ritmini məlum edən, mənasının qavranılmasını daha da asanlaşdıran bir vasitədir. Ona görə də əruzçular təqti bəhsinə həmişə böyük önəm vermiş, adətən öz əsərlərində nümunə gətirdikləri bütün beytləri təquti etməyə çalışmışlar. Bu baxımdan Cəfər Təyyar da doğru və elmi yolla gedərək, öz əsərində Əbdürrəhman Caminin bütün beytlərini təqti etmişdir. Dediklərimizin nə qədər doğru olduğunu yuxarıdakı beytin Cəfər Təyyar tərəfindən təqti edilmiş nümunəsinə baxarkən bir daha aydın şəkildə görə bilərik. “(təqti) çu ruyət hər ﴿مفاعيلن﴾ (məfA”İlün) gezəm nəqşi ﴿مفاعيلن﴾ (məfA”İlün) bexatir dər (məfA”İlün) nəmi ayəd ﴿مفاعيلن﴾(məfA”İlün) mərə xod coz ﴿مفاعيلن﴾ (məfA”İlün) to dər xater ﴿مفاعيلن﴾(məfA”İlün) kəsi digər (məfA”İlün) nəmi ayəd (məfA”İlün)” [1, s.386-387].

Nəticə. Beləliklə, Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camiyə etdiyi əlavələrin əsasən heç biri bizim izahımızdan kənar qalmamışdır. Lakin bir məsələ vardır ki, biz özümüz onu qəsdən tədqiqatın sonunda işıqlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Bu, bütün əruzçuların həzəc bəhrinin daxilində qələmə aldıkları rübai vəzni ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların qeydlərinə görə, rübai vəzni əruz təfilələri və terminologiyası ilə ifadə olunsada, əslində mahiyyət etibarilə əruzdan fərqlənir. Lakin bu vəznin təfilə və terminoloji xüsusiyyətləri həzəc bəhri ilə üst - üstə düşdüyü üçün, demək olar ki, bütün əruzçular rübai vəznlərindən həzəc bəhrinin daxilində danışmağı daha məqsədəuyğun saymışlar. Bu mənada, Əbdürrəhman Cami və Cəfər Təyyar da istisna deyildirlər. Onlar da həzəc bəhrindən danışarkən, qısa şəkildə də olsa, rübai vəznlərindən də bəhs etmiş və onların qəliblərini, hər qəlibə aid nümunələri öz əsərlərində əks etdirmişlər.

Cəfər Təyyarın “Tərcümeyi - əruz Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərində hər bir detal - qrammatik izah, şərh, tərcümə, təfsir, məal hamısı tərcüməyə xidmət edir və tərcümə ilə orijinalı bu baxımdan tutuşdurmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini meydana çıxarmaq isə tərcümənin filoloji - elmi keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir [6].

Ədəbiyyat:

1. Cəfər, Təyyar. “Rəhbərə - Gülüstan” / Təyyar Cəfər. İstanbul: Amirə, 1308, s.346 – 431.
2. Cami Ə. Risaleyi-əruz / Cami Əbdürrəhman. Düşənbə: Asar Cilde-xəştom,1990, 120 s.
3. Cəfər, Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu (ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə) / Əkrəm Cəfər. Bakı: Elm, 1977, 413 s.
4. Nəvai, Ə. Mizanül-övzan (Vəznlərin tərzisi) / Əlişir Nəvai ; Cığataycadan çev. və qeydlər və şərh. müəll.Tərhan Quliyev. Bakı: Nurlan,2006, 149 s.
5. Quliyev, T.A. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər). / T.A. Quliyev. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 184 s.
6. Babayeva, E.V. Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz”unun türkcə tərcüməsi və onun tekstoloji – filoloji xüsusiyyətləri / E.V Babayeva. Bakı, 2019, s.176.

Эльнура Бабаева

**ВЛИЯНИЕ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ НА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ПЕРЕВОДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
“РИСАЛЕЙИ - АРУЗ” АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ**

Резюме

В статье говорится о влиянии текстологических особенностей на филологические факторы в переводе "Рисалейи - аруз" Абдуррахмана Джами.

Известный классик персидской поэзии Абдуррахман Джами родился 7 ноября 1414 года в селении Харджид, недалеко от города Хорасан Джам. В своём первом диване Джами отмечает, что взял свой литературный псевдоним в честь Ахмеда Намаки Джами и названия родной деревни, в которой он родился.

Джами приобрёл высочайший авторитет при жизни не только как духовный наставник, учёный – теолог, но и как поэт и покровитель искусств, воспитатель творческой молодежи. Он был для своего времени одним из крупнейших теоретиков литературы. Перечень всего написанного Джами показывает, насколько широк был диапазон его литературного и научного творчества.

Изучение сочинения «Рисале – и аруз» позволяет нам проследить историю развития аруза в целом, а также понять разницу между арабским и персидским арузом. Автор попытался изучить историю развития аруза как в теоритическом, так и в практическом аспектах, представить картину становления и формирования поэтики, стилистики, художественных форм, жанров и литературно - критической мысли, а также попытался проследить степень распространения аруза в поэзии различных народов, в том числе, на примерах азербайджанской и турецкой поэзии.

Ключевые слова: *Абдуррахман Джами, аруз, поэзия, метрика, qazeli, стихотворный жанр.*

Elnura Babayeva

**THE INFLUENCE OF TEXTUAL FEATURES ON PHILOLOGICAL FACTORS
IN THE TRANSLATION OF ABDURRAHMAN JAMI "RISALEYİ-ARUZ"**

Summary

The article deals with the influence of textual features on philological factors in the translation of Abdurrahman Jami "Risaleyi - aruz".

The famous classic of Persian poetry Abdurrahman Jami was born on November 7, 1414 in the village of Harjid, near the city of Khorasan Jam. In his first diwan, Jami notes that he took his literary pseudonym in honor of Ahmed Namaki Jami and the name of the native village in which he was born.

Jami gained the highest authority during his lifetime not only as a spiritual mentor, a theologian, but also as a poet and patron of the arts, educator of creative youth. He was, for his time, one of the greatest literary theorists. The list of everything described by Jami shows how wide was the range of his literary and scientific creativity.

The study of the composition "Risale-i Aruz" allows us to trace the history of the development of aruz in general, as well as to understand the difference between the Arabic and Persian aruz. The author tried to study the history of the development of aruz both in theoretical and practical aspects, to present a picture of the formation and formation of poetics, stylistics, artistic forms, genres and literary-critical thought, and also tried to trace the extent of the spread of aruz in the poetry of various peoples, including the examples of Azerbaijani and Turkish poetry.

Key words: *Abdurrahman Jami, aruz, poetry, metric, qazeli, poetic genre.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.03.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2021

Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.